

MAGDALENA LEWICKA
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Pracownia Języka i Kultury Arabskiej

Ḥayr ad-Dīn at-Tūnusī — ojciec odrodzenia tunezyjskiego*

Myśl polityczna Ḥayr ad-Dīna at-Tūnusīego zrodziła się w XIX w. Był to okres naznaczony konfrontacją pomiędzy rozwiniętym i uzyskującym coraz większe wpływy Zachodem, jego siłą, bogactwem i rozwojem, a pogrążonym w zastoju, relatywnie ubogim i zacofanym, ulegającym potędze Europy światem arabsko-muzułmańskim. Głęboka świadomość bezsilności społeczności mużułmańskiej wobec supremacji zachodniej legła u podstaw późniejszej arabskiej myśli politycznej. Stała się siłą motoryczną poszukiwania drogi wiodącej do odzyskania dawnej potęgi i siły, które od zarania dziejów odgrywały szczególną rolę w światopoglądzie mużułmańskim. Takiej drogi poszukiwał tunezyjski reformator, który — podobnie jak inni przedstawiciele dziewiętnastowiecznego odrodzenia arabskiego — głęboko przeżywał ówczesną sytuację swojej przybranej ojczyzny — Tunezji, kalifatu osmańskiego i całego świata islamu. Dlatego skierował swe zainteresowania ku analizie przyczyn zacofania i dróg prowadzących do ponownego rozwoju cywilizacyjnego mużułmańskiego kręgu kulturowego i przywrócenia należnego mu miejsca na arenie międzynarodowej. Przekonany, że rozwój i bogactwo Europy nie wywodzi się z systemu filozoficzno-religijnego, lecz wyłącznie z wiedzy i racjonalizmu, postulował z jednej strony korzystanie z nich w celu podniesienia świata arabsko-muzułmańskiego z upadku i kryzysu, z drugiej zaś — znalezienie ich źródła w *ṣarī‘a* celem pogodzenia ich z islamem i mużułmańską tradycyjną teorią polityczną.

Cechą charakterystyczną Ḥayr ad-Dīna jest połączenie dwóch osobowości: polityka i myśliciela, co uczyniło go człowiekiem szczególnym wśród wybitnych postaci arabskiego odrodzenia. Można porównać go z Muḥammadem ‘Alīm

* Życie i działalność reformatora omawiają szczegółowo dwie monografie w języku francuskim: G. S. Krieken, *Khayr al-Din et la Tunisie (1850–1881)*, Leiden 1976 i M. Smida, *Khereddine ministre reformateur*, Tunis 1970 oraz opracowania arabskie: S. Abū Ḥamdān, *Ḥayr ad-Dīn at-Tūnusī*, Bejrut 1993; A. Al-Ḥūsī, *Ḥayr ad-Dīn at-Tūnisī — abū an-Nahḍa*, Tunis 2004; M. Mazālī, *Ḥayr ad-Dīn raḡul ad-dawla*, Tunis 1971; M. Aš-Šamlī, *Ḥayr ad-Dīn Bāšā*, Tunis 1973.

z Egiptu, który — podobnie jak Ḥayr ad-Dīn — był politykiem zajmującym najwyższe stanowiska w państwie i reformatorem, prowadzącym z walkę w celu dokonania przemian instytucji państwa i społeczeństwa. Jego myśl reformatorska wpisała się w ciekawy dyskurs, który toczy się w świecie arabsko–muzułmańskim od zarania XIX w. Dyskurs ten dotyczy ważnych zagadnień ustrojowych, reform polityczno–społecznych, porównania demokracji z despotyzmem, a także poszukiwania dróg wyjścia ze stagnacji i zacofania, którego niezbędnym elementem była podkreślana przez wszystkich myślicieli reforma systemu edukacyjnego. Chciano udzielić odpowiedzi na podstawowe pytanie o przyczynę upadku i zacofania świata muzułmańskiego oraz podstaw europejskiej supremacji. Omawiano rolę despotycznych rządów, anachronicznych struktur społecznych, braku nowoczesnego systemu szkolnictwa i innych zagadnień, ale przede wszystkim próbowano skryształizować idee i wyobrażenia dotyczące relacji pomiędzy tradycją a nowoczesnością rozumianą jako współczesny system państwowy, społeczny i polityczny. Stąd rozważania wokół ułożenia stosunków z Zachodem i charakteru tych relacji, w tym całkowitego lub częściowego przyjęcia europejskich wzorców rządzenia.

Tunezyjski reformator był jednym z pierwszych myślicieli arabskich, który z ogromną wnikliwością obserwował nowożytną cywilizację zachodnią, przede wszystkim Francję, ale i inne kraje, których przeglądu miał okazję dokonać podczas licznych podróży. Jednak jego poglądy na temat państwa i społeczeństwa nie były prostym przejściem idei poznanych za granicą, ani powtórzeniem tradycyjnego religijnego światopoglądu, lecz próbą pogodzenia wzorców europejskich z islamem i jego teorią polityczną. U podstaw jego poglądów legła konieczność udowodnienia, że: po pierwsze — europejska wiedza i nauki należały do świata arabsko–muzułmańskiego zanim przejął je Zachód, a po drugie — nie ma sprzeczności pomiędzy wiarą i nowoczesnością. Przeciwnie, rozwój państwa i społeczeństwa należy do religijnych obowiązków władzy, która winna dbać o realizację dobra powszechnego, pomnażanie dóbr i rozwój sfery publicznej, panowanie sprawiedliwości, eliminowanie niesprawiedliwości i ucisku, zapewnienie swobód obywatelskich, wspieranie działalności gospodarczej i aktywności społecznej. Tak więc podziw bohatera artykułu dla europejskiej myśli politycznej dotyczącej władzy, społeczeństwa, systemów prawnych, politycznych i społecznych, nie implikował ani rezygnacji z tradycji muzułmańskiej, ani indyferentyzmu wobec niej. Przeciwnie, u podstaw owego podziwu legło przekonanie, że myśl społeczno–polityczna islamu od zarania dziejów głosiła idee stanowiące trzon europejskiej myśli oświeceniowej.

1. HAYR AD-DĪN JAKO NIEWOLNIK

DZIECIŃSTWO

Niewiele źródeł dostarcza wiadomości na temat pochodzenia i wczesnej młodości Ḥayr ad-Dīna, a pierwszym dowodem potwierdzającym jego istnienie jest bilecik podpisany przez jego zwierzchnika, szefa kawalerii (*binbāšī*), datowany na 25 lipca 1840, a więc z okresu, kiedy przebywał on już w Tunisie. Sam reformator także nie poświęcał zbyt wiele uwagi tej kwestii, kwitując ją słowami: „Pomimo, że jestem Czerkiesem, nie zachowałem żadnego sprecyzowanego wspomnienia o moim kraju ani o moich rodzicach [...] Poszukiwania, które prowadziłem, zawsze były bezowocne”¹.

Ḥayr ad-Dīn urodził się prawdopodobnie w 1822 r. w czerkieskim plemienu Abchazów (*Abḥāz*), żyjącym na południowym zachodzie Kaukazu, uważanym za najpotężniejsze, cieszące się największą sławą i bogactwem, słynące z męstwa oraz chronienia obyczajów i tradycji odziedziczonych po przodkach. Cechy, za które ceniono Abchazów sprawiały, że tysiące ich dzieci porywano i sprzedawano jako niewolników. Na okres panowania pierwszych Abbasydów przypada wzmożony ruch sprowadzania ich do Egiptu, gdzie odegrali niezwykle ważną rolę w latach 1250–1517². Szlachetność, inteligencja i umiejętności przywódcze sprawiły, że zyskali kwalifikacje polityczne i wojskowe umożliwiające im objęcie wysokich stanowisk w państwie i przejęcie steru rządów po śmierci ostatniego Ajjubidy.

NA DWORZE TAḤSĪNA BEKA

Reformator podzielił w dzieciństwie los innych dziewcząt i chłopców ze swojego plemienia. Osierocony przez ojca, który padł ofiarą wojny turecko-rosyjskiej toczącej się od 1828 r., został wywieziony do Stambułu i sprzedany na targu niewolników. W ten sposób trafił do pałacu Taḥsīna Beka, który pełnił w tym czasie funkcje *naqīb al-ašrāf* i *qādī ‘askar* i zadbał o wykształcenie chłopca tak w zakresie wiedzy tradycyjnej, jak współczesnej, w tym języków arabskiego i francuskiego.

Stabilizacja, której zasnął Ḥayr ad-Dīn w Konstantynopolu nie trwała jednak długo, bo już w 1839 r., w wieku 17 lat, został kupiony przez wysłannika dyplomatycznego Aḥmada Beja, który przybył do Stambułu z listem gratulacyjnym dla nowego sułtana ‘Abd al-Mağīda — i sprowadzony na jego dwór. Jak opisuje to Aḥmad Amīn: „Zbadano go, tak jak bada się towar, zmierzono go wzrokiem od stóp do głów, następnie wniesiono opłatę do ręki Taḥsīna i przekazano mu go. Po

¹ Cytat za: G. S. K r i e k e n, op. cit., s. 9.

² Państwo Mameluków vide: J. D a n e c k i, *Arabowie*, Warszawa 2001, s. 353–365; M. D z i e k a n, *Dzieje kultury arabskiej*, Warszawa 2008, s. 259–263; D. M a d e y s k a, *Historia świata arabskiego. Okres osmański 1516–1920*, Warszawa 1988, s. 17–18.

czym wniesiono na pokład statku, który zabrał go do Tunezji i znalazł się w nowym domu, a był to dom Aḥmada Paszy⁷³.

NA DWORZE AḤMADA BEJA

Aḥmad Bej, któremu powierzono władzę w Tunezji w latach 1837–1855, wyróżniał się umiejętnościami dyplomatycznymi, a okres jego panowania — dobrymi stosunkami z sułtanem osmańskim Maḥmūdem, od którego otrzymał stanowisko doradcy i tytuł *mušīr*. Sułtan ten był jednym z władców osmańskich, którzy zasłynęli z przychylności dla nauki, rozwoju edukacji i budowy szkół, a także otwarcia na cywilizację europejską i przekonania o konieczności wejścia na drogę wyznaczoną przez Zachód jako wiodącą ku wyższej cywilizacji i potędze. Co więcej, wychodząc z obserwacji europejskiej przewagi, zwłaszcza w dziedzinie militarnej, wzywał do uczynienia Europy wzorem do naśladowania w zakresie postępu cywilizacyjnego. Zachęcał do pójścia śladami Zachodu, nakłaniał gubernatorów prowincji, w tym Aḥmada Beja, do rozwoju podległych im terytoriów przy pomocy metod zachodnich, adaptowania cywilizacji europejskiej i importowania nowoczesnych technik w celu rozwoju instytucji wojskowych. Postępując zgodnie z wolą sułtana Aḥmad Bej przystąpił do organizacji, rozwinięcia i europeizacji armii, zwłaszcza wobec perspektywy bliskiej konfrontacji z Francuzami, którzy znaleźli się w Algierii.

Kroki podejmowane na rzecz rozwoju wojska były bardzo powolne w stosunku do rozwoju instytucji politycznych, społecznych i gospodarczych tunezyjskiego społeczeństwa. Choć bej wierzył w powodzenie swoich reform i w to, że żyje w czasach wyzwania wymagających radykalnych zmian w mentalności ludzi i organizacji instytucji państwowych, jednak uważał, że rytm zmian winien być powolny i nie pozostawać w sprzeczności ze specyfiką państwa tunezyjskiego. Nawet jeśli nie do końca wykazywał wolę przemian, z pewnością nie można mu zarzucić braku wiary w to, że Tunezja zwróci się w stronę przyjęcia nowoczesnej wiedzy i znajdzie się wykształcona elita, która weźmie na swoje barki ciężar skierowania kraju w stronę postępu. Propagował edukację, otoczył opieką istniejące szkoły i kazał budować nowe, wyznaczył stałe, miesięczne pensje dla naukowców, wysyłał ekspedycje naukowe za granicę i dbał, by wybitni uczniowie otrzymywali opiekę, na jaką zasługiwali.

Aḥmad Bej zapewnił Ḥayr ad-Dīnowi wykształcenie, a z czasem uczynił go jednym ze swoich doradców i współpracowników. Wykształcenie przyszłego reformatora trudno byłoby sklasyfikować w kategorii nauk w europejskim tego słowa znaczeniu, obejmowało bowiem czytanie i pisanie, zapamiętywanie werse-
tów koranicznych i ich recytację (według przekazów znał na pamięć całą Świętą Księgę), języki obce oraz teologię muzułmańską. Wystarczyło to, by przyszły re-

⁷³ A. Amīn, *Zu 'amā' al-išlāḥ fī āl-'aṣr al-ḥadīth*, Kair 1965, s. 146.

formator był uważany za znawcę prawa i osobę wykształconą. Po nabyciu podstawowej wiedzy poświęcił się studiowaniu licznych dzieł historycznych, naukowych i filozoficznych, dostępnych na dworze beja, który — według przekazów — odziedziczył po swoich przodkach wielką bibliotekę zawierającą zbiory starych rękopisów i różnych ksiąg specjalistycznych. Ich lektura w połączeniu z udziałem w spotkaniach kręgów naukowych i opiniotwórczych sprawiły, że po kilku latach Ḥayr ad-Dīn posiadał znajomość języków francuskiego, arabskiego i tureckiego w mowie i piśmie, a przede wszystkim rozległą wiedzę z zakresu nauk humanistycznych i ścisłych.

2. ḤAYR AD-DĪN JAKO WOJSKOWY

Po odebraniu wykształcenia Ḥayr ad-Dīn poświęcił się karierze wojskowej, na co decydujący wpływ miała z jednej strony polityka jego protektora, a z drugiej kontakt z elitą nauczycielską Szkoły Wojskowej w Bardo (*Madrasat al-ḥarbiyya*), a zwłaszcza šayhem Qābādū⁴, który — choć mameluk nie był formalnie uczniem szkoły — przekazał mu pierwsze wyobrażenia o współczesnym świecie i wprowadził w tajniki sztuki wojskowej.

W latach czterdziestych Aḥmad Bej podjął działania na rzecz reform w Tunezji i — choć krok ten wywarł negatywny wpływ na jego stosunki z Turcją — zwrócił się do Francji z prośbą o przysłanie misji wojskowej, której celem byłby rozwój tunezyjskiej armii. Francuzi wysłali do Tunezji grupę oficerów. W 1840 r. Ḥayr ad-Dīn wstąpił do kawalerii — elitarniej formacji powołanej do życia przez beja, złożonej wyłącznie z osób pochodzenia mameluckiego, gdzie w krótkim czasie zrobił błyskotliwą karierę od stanowiska dowódcy kawalerii (*banbāšī al-ḥayyāla*), przez naczelnego dowódcę (*alāy amīr*) i pułkownika (*amīr alāy*) po generała dywizji (*amīr liwā' al-ḥayyāla*)⁵. Ta ostatnia funkcja oznaczała przynależność do elity dowódców tunezyjskiego wojska.

W tym okresie, w 1846 r., Ḥayr ad-Dīn odbył podróż do Europy z delegacją Aḥmada Beja. Oprócz władcy wzięli w niej udział niemal wszyscy ministrowie z Muṣṭafą Haznadārem i Ibn Abī aḍ-Ḍayyāfem na czele. Celem wizyty w Wielkiej Brytanii i Francji miało być pozyskanie międzynarodowego uznania dla tunezyjskich dążeń do uzyskania pełnej niepodległości. W praktyce doszło jedynie do spotkania z królem francuskim Ludwikiem Filipem, natomiast rząd angielski postawił

⁴ Maḥmūd Qābādū (1813–1871) — wykładowca Szkoły Wojskowej w Bardo, 10 lat mieszkał w Stambule, wrócił do Tunezji w 1841 r. Promował wydanie wielu książek o tematyce wojskowej, autor *diwanu* poezji wydanego w dwóch tomach w 1878 r. oraz jednej z recenzji składających się na ostatni rozdział *Aqḡam al-masālik fī ma'rifat al-ḥwāl al-mamālik*.

⁵ W nowo powstałym wojsku tunezyjskim obowiązywały stopnie wojskowe w brzmieniu tureckim, vide A. Dziubiński, *Historia Tunezji*, Wrocław 1993, s. 225.

warunek udziału w misji ambasadora tureckiego, w rezultacie czego anulowano tę część podróży. Ḥayr ad-Dīn, któremu powierzoną stronę finansową przedsięwzięcia, miał pierwszą okazję do spotkania z nowoczesnym światem i podziwiania osiągnięć Europy. W programie wizyty w Paryżu, oprócz spotkania z królem Francji, znalazły się odwiedziny grobu Napoleona i udział w paradzie wojskowej, zwiedzanie ogrodu botanicznego i zoologicznego, Biblioteki Narodowej, politechniki i mennicy, a ponadto sztuka teatralna oraz spotkania z ministrami i osobistościami francuskimi. Wszystko to wywarło ogromne wrażenie na bohaterze artykułu.

W okresie służby wojskowej Ḥayr ad-Dīn wyróżnił się jako wybitny dowódca, łączący doskonale kwalifikacje wojskowe z umiejętnościami wynikającymi z wszechstronnego wykształcenia naukowego, politycznego i historycznego. Mimo znacznych sukcesów i osiągnięcia najwyższych szczebli, nie poprzestał na karierze w siłach zbrojnych. Pojawiły się bowiem czynniki, które skłoniły go do odejścia z armii i pchnęły w stronę polityki.

3. ḤAYR AD-DĪN JAKO POLITYK

Odejście Ḥayr ad-Dīna do świata polityki było z jednej strony konsekwencją jego wykształcenia i siły osobowości, a z drugiej koniecznością wynikającą z sytuacji wewnętrznej Tunezji, coraz wyraźniej zmierzającej w kierunku upadku politycznego i gospodarczego. U podstaw tego stanu rzeczy legła korupcja w kręgach władzy, a zwłaszcza w otoczeniu Aḥmada Beja, który — mimo otwarcia na naukę i dążenia do reform — był niezdolny do konfrontacji z wyzwaniem, przed którym stanęła Tunezja, zwłaszcza do konfrontacji z ludźmi, którzy przyczyniali się do upadku kraju.

Na czele skorumpowanych urzędników stał premier (*wazīr akbar*) Muṣṭafā Ḥaznadār i jego prawa ręka Maḥmūd Ibn ‘Ayyād, pełniący funkcję ministra skarbu (*qābiḍ al-māl*). Muṣṭafā Ḥaznadār obciążył kraj długami i zgubnymi transakcjami, dokonywanymi za plecami swego zwierzchnika, który stał się w jego rękach marionetką, niezdolną do efektywnego sprawowania funkcji politycznych. Natomiast Maḥmūd Ibn ‘Ayyād w ciągu dwudziestu lat sprawowania urzędu zgromadził na koncie swoim i swoich współpracowników kwoty sięgające milionów riali, a po przemyceniu majątku do Francji, wyjechał pod pozorem leczenia do Paryża. Tam bezpodstawnie domagał się do tunezyjskiego rządu zwrotu zobowiązań finansowych, sięgających milionów franków francuskich. Bej zwrócił się o pomoc w sporze do Ḥayr ad-Dīna i po wniesieniu pozwu do francuskiego sądu wydelegował go do Paryża, przekazując mu szerokie pełnomocnictwa w tej kwestii. Sprawa toczyła się trzy lata, co pozwoliło Ḥayr ad-Dīnowi na zdobycie wszechstronnego doświadczenia w zakresie prawa i przebiegu procesów sądowych. Ibn ‘Ayyād uzyskał w międzyczasie francuskie obywatelstwo, zaś sąd — po utworzeniu komisji pod przewodnictwem Napoleona III — wydał wyrok nakazujący rządowi tunezyjskie-

mu wypłatę na jego rzecz roszczeń w wysokości 4 mln franków i zarazem wypłatę przezeń 28 mln na rzecz rządu tunezyjskiego. Orzeczenie to uznano za ogromny sukces Ḥayr ad-Dīna.

W trakcie udziału w sprawie sądowej Ḥayr ad-Dīn zapobiegł podpisaniu umowy dotyczącej ogromnej pożyczki, która miała zostać udzielona Tunezji przez rząd francuski, co w rezultacie spowodowałoby oddanie kraju pod nadzór Paryża. Konieczność zadłużenia się Tunezji była skutkiem wojny krymskiej, która zmusiła Aḥmada Beja do odpowiedzi na wezwanie Turków o udzielenie wsparcia militarnego w postaci 14 tys. żołnierzy i siedmiu dużych okrętów morskich. Doprowadziło to do znacznego obciążenia budżetu i zaostrzenia kryzysu gospodarczego. Jedynym wyjściem z tej sytuacji była sprzedaż zgromadzonych w skarbcu kosztowności, jednak uzyskana z tego tytułu kwota pokryła tylko nieznaczną część udziału w wojnie. Wówczas bej polecił wystąpienie z prośbą o pożyczkę do rządu francuskiego Ḥayr ad-Dīnowi, który jednak — znając doskonale sytuację gospodarczą swojego kraju — opóźniał realizację tego nakazu, śląc władcy prośby o bliższe szczegóły i wyjaśnienia, co trwało aż do śmierci beja. Uratował w ten sposób Tunezję przed pogłębieniem kryzysu finansowego i oddaniem kraju pod kuratelę francuską, za co nowy władca, Muḥammad Pasza (1855–1859), wynagrodził go stanowiskiem ministra marynarki, które Ḥayr ad-Dīn piastował przez kolejnych pięć lat (1857–1862).

Ḥayr ad-Dīn cieszył się także dużym zaufaniem kolejnego beja, Aṣ-Ṣādiq (1859–1882), który tuż po objęciu władzy wydelegował go do Stambułu w celu pozyskania *firmānu* potwierdzającego inwestyturę oraz nakłonienia sułtana do uznania dziedziczości władzy dynastii husajnidzkiej w Tunezji pod warunkiem uznawania przez nią zwierzchności tureckiej i regularnego płacenia trybutu. Misja ta, mająca na celu zabezpieczenie Tunezji jako autonomicznej części Imperium Osmańskiego przed ewentualną interwencją francuską, zakończyła się fiaskiem.

W okresie pełnienia funkcji ministra marynarki Ḥayr ad-Dīn przeprowadził m.in. rozbudowę największego portu Tunezji — Ḥalq al-Wādī, doprowadził do zbudowania tam stoczni oraz stworzenia sieci dróg łączących wszystkie części kraju. W tym czasie zrodziło się dążenie Ḥayr ad-Dīna do modernizacji Tunezji, zainicjowania budowy nowoczesnego państwa i rozwiniętego społeczeństwa zwłaszcza, że podczas podróży do Europy widział na własne oczy postęp, jaki na drodze rozwoju poczyniły inne narody. Był jednym z największych entuzjastów i energicznych zwolenników reformy systemu politycznego Tunezji. Działał w różnych komisjach, które zajmowały się realizowaniem założeń „Układu o ochronie” (*Aḥd al-amān*) i Konstytucji, a w 1860 r. z jego inicjatywy rozpoczęto w Tunisie wydawanie oficjalnego monitora rządowego „Ar-Rāʾid at-Tūnuṣī”.

Przez pięć kolejnych lat (1852–1856) Ḥayr ad-Dīn przebywał w Paryżu, co pozwoliło mu na dogłębne zapoznanie się z osiągnięciami Francji we wszystkich dziedzinach, poznanie nowoczesnego świata, kontakt z ludźmi polityki i zrozumienie ich celów oraz powodów ewolucji społeczeństw. Pozwoliło mu to także na

porównywanie Francji z Tunezją oraz dogłębne analizowanie przyczyn zacofania i możliwości rozwoju tej drugiej. Od momentu powrotu do kraju podjął się realizację reform na wzór europejski.

Przede wszystkim zwrócił uwagę na fakt, że władza absolutna, sprawowana przez jedną osobę, niezależnie od tego, czy jest sprawiedliwa czy też nie, stwarza warunki do rozprzestrzeniania korupcji, umacniania zacofania i w rezultacie prowadzi do zastoju, a potem upadku. Stąd propozycja utworzenia wybieralnej rady państwa — *mağlis šūrà* — złożonej z osób posiadających odpowiednie kwalifikacje i predyspozycje, które wzięłyby na swoje barki naprawę państwa, a co najważniejsze — położyłyby ostatecznie kres władzy jednostki i sprawowały nadzór nad polityką wewnętrzną państwa i jego administracją.

W 1860 r. Ḥayr ad-Dīn wydał dekret o utworzeniu tego organu pod nazwą Rady Najwyższej (*Al-Mağlis al-Akbar*) i został jej przewodniczącym (pełniąc jednocześnie stanowisko ministra marynarki). Poprzez jej powołanie dążył do pójscia śladami Zachodu tak, by w miejsce władzy absolutnej, pozbawionej kontroli, odpowiedzialności i rozrachunku za podejmowane działania, pojawił się organ reprezentujący naród i jego aspiracje, którego naczelnym celem byłoby dążenie do rozwoju i postępu. Po dokonaniu analizy systemu politycznego i instytucji demokratycznych we Francji uznał, że nie ma innego sposobu, który uwolniłby Tunezję od zacofania i kryzysu, niż wejście na drogę demokracji, bo tylko ona prowadzi do odrodzenia. Ḥayr ad-Dīn dążył do tego, by Rada Najwyższa posiadała szerokie kompetencje, zwłaszcza w dziedzinie stanowienia prawa i kontroli nad przestrzeganiem go, co — obok ograniczenia kompetencji absolutnego władcy — w praktyce okazało się trudne w realizacji. Muḥammad Bej i jego *wazīr akbar* Ḥaznadār, w których interesy koncepcja Rady uderzała bezpośrednio, podjęli działania na rzecz z jednej strony nakłonienia większości jej członków do przeciwstawienia się przewodniczącemu, a z drugiej — przekonania ludzi religii do zajęcia stanowiska przeciwnego przepisom wydanym przez ten organ, uznając je za sprzeczne z prawem muzułmańskim. Jak opisuje to Aḥmad Amīn: „Rada zderzyła się z dwiema potężnymi grupami. Nie zyskała akceptacji ludzi religii, ponieważ część politycznych przepisów prawnych nie podlegała *šarī'a*, a także dlatego, że rada wydawała opinie większością głosów, a opinia większości nie zadowalała religii. Nie uzyskała też pełnej akceptacji ludzi z kręgu sułtana, z Muḥammadem al-Ḥaznadārem na czele, ponieważ pozbawiała ich władzy”⁶. To ograniczało aktywność Rady, a w połączeniu z innymi kwestiami, zwłaszcza ostrym sprzeciwem wobec zaciągania pożyczek w Europie, doprowadziło po dwóch latach do dymisji Ḥayr ad-Dīna ze stanowiska jej przewodniczącego.

Pomimo utraty przychylności Aḥmad Amīn Beja, jeszcze raz talent dyplomatyczny Ḥayr ad-Dīna został wykorzystany w trakcie próby pozyskania poparcia sułtana dla idei autonomii Tunezji i zrównoważenia w niej wpływów francuskich

⁶ A. Amīn, op. cit., s. 156.

wpływami Turcji i mocarstw, które pragnęły zachowania integralności Imperium Osmańskiego. Bej zlecił mu bowiem w 1864 r. misję podobną do tej z roku 1859. Misja ta miała jednak równie nieskuteczne zakończenie, jak poprzednia.

Niepowodzenia związane z działalnością na płaszczyźnie międzynarodowej w połączeniu z fiaskiem reform konstytucyjnych spowodowały wycofanie się Ḥayr ad-Dīna z życia politycznego. Tak mówił o podjętej próbie reform i „ślepej uliczce”, w której się znalazł: „Próbowałem sprowadzić sprawy na drogę sprawiedliwości, prawości i lojalności, lecz moje wysiłki spełzły na niczym, nie chciałem zwodzić ojczyzny, która powierzyła mi stanowiska. Widziałem, że bej, a zwłaszcza jego premier Muṣṭafā Ḥaznadār, uciekali się do przepisów dotyczących reform wyłącznie w celu pozyskania prawnego usprawiedliwienia dla swojego złego postępowania, dlatego złożyłem dymisję ze stanowiska przewodniczącego Rady i ministra marynarki w 1279 roku [według kalendarza muzułmańskiego — M.L.] i wróciłem do prywatnego życia”⁷.

4. ḤAYR AD-DĪN JAKO REFORMATOR

PRZYGOTOWANIE DO REFORM

W drugiej połowie XIX w. Tunezja przeżywała jeden z największych kryzysów w swej historii. Trudno byłoby znaleźć upadek gospodarczy podobny do tego, który dosięgnął kraj w latach sześćdziesiątych tego stulecia, powodując zadłużenie przekraczające kwotę 150 mln franków francuskich. Kryzys spowodowany był przede wszystkim korupcją władców i urzędników, słabością bejów i brakiem umiejętności konfrontacji z sytuacją. W celu zażegnania kryzysu Muḥammad Bej zaciągał pożyczki w krajach europejskich zamiast zwalczać jego przyczyny: trwonienie majątku państwa, pomnażanie rozchodów do absurdalnych rozmiarów i jednoczesne nadmierne obciążanie podatkami plantatorów i rolników, co doprowadziło państwo na skraj bankructwa.

Kraje europejskie, z niepokojem obserwujące rozwój wydarzeń w Tunezji, musiały podjąć działania w celu odzyskania pożyczonych pieniędzy, a jednocześnie opanowania sytuacji politycznej w tym kraju. Francja wystąpiła z propozycją utworzenia Międzynarodowej Komisji Finansowej, złożonej z przedstawicieli trzech państw europejskich: Francji, Wielkiej Brytanii i Włoch, na czele której stanęłaby znana osobowość tunezyjska. Decyzja o utworzeniu tego organu została podjęta w 1869 r., a Ḥayr ad-Dīnowi — na wyraźną prośbę beja — powierzono funkcję przewodniczącego jej Komitetu Wykonawczego. Dzięki temu po raz kolejny odegrał on ważną rolę w dziejach Tunezji.

⁷ Ibidem, s. 36.

Zadaniem Komitetu było ujednoczenie długu państwa, zamiana wszystkich roszczeń na nowe obligacje, anulowanie części dochodów państwowych, zarządzanie dochodami i opodatkowaniem oraz sporządzenie zrównoważonego budżetu. Ḥayr ad-Dīn, wyznaczony na stanowisko ministra spraw wewnętrznych, finansów i spraw zagranicznych, zaangażował się w analizę żądań Komisji i stanął przed istotnym problemem — Europejczycy chcieli kierować gospodarką Tunezji i nadzorować ją, a to sprawiłoby, że kraj byłby całkowicie podporządkowany zagranicznej administracji. Po niełatwych negocjacjach udało się ograniczyć instytucje i sektory produkcyjne, które miały być źródłem regulacji długów, a w konsekwencji uniemożliwić poddanie Tunezji woli mocarstw europejskich. Drugą kwestią, która wymagała zdecydowanych i rozważnych posunięć, była wszechobecna w Tunezji korupcja. Jej największym przejawem była działalność Muṣṭafy Ḥaznadāra, pozostającego wciąż na stanowisku premiera (*wazīr akbar*). Dzięki raportowi przygotowanemu przez Ḥayr ad-Dīna i Victora Villeta światło dzienne ujrzęły liczne polityczne i finansowe skandale premiera: sprzeniewierzenie pożyczki z 1863 r., protekcja udzielona brytyjskiemu bankierowi Harveyowi Rankingowi w celu uzyskania przez jego bank, The London Bank of Tunis, monopolu na emitowanie banknotów w Tunezji, defraudacja łącznie 25 mln franków w latach 1863–1873, co doprowadziło do zrujnowania gospodarki kraju. Ḥaznadāra postawiono przed sądem i pozbawiono wszystkich tytułów i stanowisk, w tym stanowiska premiera (*wazīr akbar*), które objął Ḥayr ad-Dīn.

W międzyczasie, w 1871 r., został on po raz kolejny wydelegowany do Stambułu w celu pozyskania *firmānu* potwierdzającego status Tunezji jako autonomicznej części Imperium Osmańskiego. Misja zakończyła się powodzeniem, głównie z powodu osłabienia Francji przez wojnę z Prusami, co sprawiło, że nie była ona w stanie przeciwstawić się wydaniu dekretu. Za ten sukces Ḥayr ad-Dīn został wynagrodzony przez beja majątkiem o powierzchni 100 tys. hektarów.

Po objęciu stanowiska premiera Ḥayr ad-Dīn przystąpił do realizacji reform służących modernizacji tunezyjskich instytucji politycznych i rządu.

REFORMY W ZAKRESIE ADMINISTRACJI

W pierwszej kolejności Ḥayr ad-Dīn zainicjował zreformowanie administracji poprzez utworzenie cywilnych departamentów podlegających premierowi. Szczegółowo zdefiniowano zakres praw i obowiązków każdego departamentu, a także formy kontroli, która zapewniać miała unikanie korupcji i zapobieganie defraudacji majątku państwowego. Kolejnym elementem nowego systemu zarządzania było zastępowanie urzędników europejskich Tunezyjczykami, co stanowiło przeciwieństwo dotychczasowej polityki państwa.

Przeprowadzono też restrukturyzację *ḥubūsów* (*awqāf*), poddając je kontroli finansowej poprzez utworzenie centralnej administracji dotacji publicznych (*Ġam‘iyyat al-Awqāf*) podporządkowanej premierowi.

Innym zagadnieniem wymagającym reformy był budżet państwa. Trzeba było zapewnić równowagę finansową i wyeliminować korupcję. O sukcesie polityki w tym zakresie świadczy nie tylko zniwelowanie przekupstwa niemal do zera, ale także zaakceptowanie przez urzędników państwowych redukcji ich pensji o jedną trzecią. Narzucone oszczędności i ściśle określenie rocznej sumy wydatków państwowych w połączeniu z dobrą administracją i urodzajnymi latami 1873–1875 pozwoliły na takie zrównoważenie budżetu, że Międzynarodowa Komisja Finansowa mogła wypłacić zaległe i bieżące raty, a nawet spłacić część długu wykupując z rąk wierzycieli pakiet przeszło dwóch tysięcy obligacji.

Za pomocą dekretów z lat 1870, 1872 i 1877 Ḥayr ad-Dīn przeprowadził reorganizację administracji prowincjonalnej mimo sprzeciwu rodzin, które dziedzicznie sprawowały urzędy gubernatorów. Zdefiniowanie atrybutów i źródeł dochodów państwowych należnych *qā'idom*, w połączeniu z bezpośrednią kontrolą i obowiązkiem prowadzenia ksiąg oraz kwitowania wpływających podatków, pozwoliło wyeliminować źródła nadużyć finansowych, drobną tyranie i nielegalne dochody.

Administracja Ḥayr ad-Dīna przeszła do historii jako przykład zarządzania państwem nacechowanego skutecznością i doskonałą organizacją.

REFORMY W ZAKRESIE SĄDOWNICTWA

Wiele uwagi Ḥayr ad-Dīn poświęcił reformie sądownictwa i ustawodawstwa, dostrzegając ogromne luki w tunezyjskim prawie, zwłaszcza brak jednoznacznych norm i przepisów cieszących się powszechnym uznaniem. Istniejące teksty prawne opierały się na dwóch szkołach muzułmańskiego prawa, malickickiej i hanafickiej, co sprawiało, że w jednej sprawie mogły być wydane dwa różne wyroki. Głównym dążeniem Ḥayr ad-Dīna była zatem nowoczesna kodyfikacja. W tym celu powołał komisję złożoną ze znawców prawa muzułmańskiego i nowoczesnego celem stworzenia przepisów przystających do realiów Tunezji. W październiku 1876 r. rozpoczął pracę nowo powołany Sąd Najwyższy, któremu podlegały sądy pierwszej instancji rozlokowane w piętnastu głównych miastach; w mniejszych ośrodkach sprawami sądowymi zajmowali się urzędnicy zwani *qā'idami*.

Palącą kwestią był problem przywilejów konsularnych, który Ḥayr ad-Dīn usiłował rozwiązać postulując zastąpienie europejskich sądów konsularnych sądami tunezyjsko-europejskimi, wzorowanymi na modelu tureckim i egipskim. Wzbudziło to sprzeciw mocarstw zachodnich i próba utworzenia trybunału mieszanego, który miał orzekać w sprawach poniżej tysiąca piastrow, zakończyła się fiaskiem i likwidacją tego organu zaledwie po kilku latach działalności.

Komisja złożona ze znawców prawa muzułmańskiego i nowoczesnego nie zdołała zrealizować swych założeń w wyznaczonym czasie i wypracować spójnego systemu prawodawstwa tunezyjskiego. Było to spowodowane z jednej strony problemami natury merytorycznej, z którymi borykali się członkowie komisji,

a z drugiej odejściem Ḥayr ad-Dīna od władzy po już po czterech latach od momentu objęcia stanowiska premiera (*wazīr akbar*).

REFORMY W ZAKRESIE ROLNICTWA

Jak wspomniałam, wygórowane podatki hamowały rozwój gospodarki rolnej i znacznie obniżały poziom życia mieszkańców kraju. Dotyczyło to zwłaszcza rolników, którzy porzucali swoje pola, które zmieniły się w tereny jałowe. Ḥayr ad-Dīn podjął działania na rzecz zaktywizowania rolnictwa. W pierwszej kolejności ograniczył podatki, a do ich pobierania wyznaczył urzędników o nieposzlakowanej opinii, następnie podjął szereg reform, m.in. próby osiedlania nomadów, upowszechnianie metod irygacji oraz zdefiniowanie statusu chłopa.

Ḥayr ad-Dīn propagował inwestowanie w ziemię i uprawianie jej w najbardziej efektywny sposób. Szczególne miejsce w tych działaniach zajmowało zwolnienie z opodatkowania na okres dwudziestu lat upraw palm daktylowych i oliwek. Potwierdzeniem przemyślanej polityki rolnej premiera jest fakt, że powierzchnia użytków rolnych w okresie jego rządów wzrosła z 60 tys. do miliona hektarów.

REFORMY W ZAKRESIE EDUKACJI

Reformy objęły wszystkie dziedziny życia od administracji, przez ustawodawstwo i sądownictwo po ożywienie rolnictwa, rzemiosła i drobnej wytwórczości. Rzeczywiste odrodzenie przeszedł sektor oświaty. Jego pierwszym elementem było zreformowanie uniwersytetu Az-Zaytūna⁸, a kolejnymi: budowa nowoczesnych szkół, założenie w 1875 r. ogromnej biblioteki publicznej w Tunisie, która zgromadziła ponad 1100 rękopisów i powołanie Wydziału Nauki i Oświaty (*Idārat al-‘Ulūm wa-al-Ma‘ārif*) z premierem na czele, jako instytucji zarządzającej ogółem szkolnictwa tunezyjskiego.

Zmiany w zakresie funkcjonowania uniwersytetu i meczetu Az-Zaytūna obejmowały przede wszystkim nowe założenia programowe, mające na celu unowocześnienie systemu nauczania i wyeliminowanie nadużyć w postaci absencji wykładowców i braku ich przygotowania metodologicznego. Na mocy dekretu z 26 grudnia 1875, określanego mianem *Qānūn Ḥayr ad-Dīn* (Ustawa Ḥayr ad-Dīna), sprecyzowano metody i program nauczania, podzielonego na trzy cykle: początkowy, średni i wyższy. W ramach każdego z nich obok przedmiotów tradycyjnych znalazły się kursy historii, matematyki i geometrii wykładane przy pomocy ujednoliconych podręczników i lektur.

⁸ Uniwersytet Az-Zaytūna — meczet i zarazem uczelnia w Tunisie, zbudowany w 732 r. przez namiestnika Umajjadów w Afryce Północnej. Przez długie wieki bardzo aktywny ośrodek naukowy, przebywało tam wielu uczonych arabskich, których nazwiska zasłynęły w całym świecie muzułmańskim. Tradycyjny system nauczania utrzymał się tam aż do 1950 r., kiedy to uczelnię zreorganizowano i unowocześniono; obecnie jest to jeden z nowoczesnych uniwersytetów i aktywnych centrów naukowych świata arabskiego.

Wymagania wobec nauczycieli objęły nie tylko wykładowców uniwersytetu Az-Zaytūna, ale także *kuttābów* prowadzących edukację muzułmańską na poziomie podstawowym. Zostali oni zobligowani do posiadania zaświadczeń rządowych, które stanowiły uprawnienie do nauczania.

W 1875 r. została założona Aṣ-Ṣādiqiyya⁹ — rodzaj szkoły średniej, wzorowanej na podobnych placówkach europejskich, której grono nauczycielskie składało się z profesorów uczelni i wykładowców zagranicznych. W jej programie znalazły się m.in.: język arabski, literatura arabska, tradycyjne nauki muzułmańskie, w tym *fiqh* i *tagwīd*, ale także języki obce i nauki empiryczne: matematyka, fizyka, chemia i przyroda.

Reformy szkolnictwa, poza zmianami w funkcjonowaniu placówek edukacyjnych, objęły rozwój bibliotek publicznych i działalności wydawniczej. Powstała drukarnia rządowa, co pozwoliło na wydawanie podręczników dla uczniów i studentów, rozpraw naukowych oraz publikacji z zakresu prawa muzułmańskiego.

O ogromnym znaczeniu edukacji i zagadnień kształcenia oraz motywacji do zgłębiania wiedzy świadczy fakt, że coroczne wręczanie nagród najlepszym studentom miało charakter święta narodowego. Brały w nim udział wybitne osobistości tunezyjskiego życia politycznego z premierem na czele.

Celem reform w dziedzinie edukacji było kształcenie urzędników państwowych i nowoczesnych elit tunezyjskich.

5. HAYR AD-DĪN JAKO OBSERWATOR EUROPY

W wieku 41 lat Ḥayr ad-Dīn ustąpił ze wszystkich stanowisk państwowych. Jak podaje Ibn Abī aḍ-Ḍayyāf: „Odszedł z ministerstwa marynarki i stanowiska przewodniczącego Najwyższej Rady, a jego dymisja wywarła duży wpływ na tunezyjskich intelektualistów, ponieważ nie było wyraźnego powodu wynikającego czy to z podeszłego wieku, czy to stanu fizycznego, bowiem były to najlepsze lata jego życia”¹⁰.

Przez następne pięć lat, tj. do momentu ukazania się *Aqwam al-masālik fi ma'rifat al-hwāl al-mamālik*, Ḥayr ad-Dīn przebywał w swoim pałacu wyciągając wnioski z doświadczeń, które uzyskał w czasie pełnienia urzędów i wysokich stanowisk w państwie, dotyczących systemu politycznego, którego podstawą była władza absolutna. Nie porzucił ostatecznie działalności politycznej i został aktywny w sprawach publicznych, ponieważ bej nadal uważał go — mimo wzywania do radykalnych reform — za jedną z najwybitniejszych osób na tunezyjskiej sce-

⁹ W języku arabskim vide: A. Ta wīlī, *Aṣ-Ṣādiqiyya: Ḥayr ad-Dīn mu'sisan wa Muḥammad al-'Arabī Zarrīq mudīran: dirāsa wa waṭā'iq*, Tunis 2006.

¹⁰ Ibn Abī aḍ-Ḍayyāf, *Itihāf ahl az-zamān bi-ahbār Tūnis wa mulūk 'ahd al-amān*, Tunis 1990, s. 96.

nie politycznej. Monarcha obawiał się, że Najwyższa Rada doprowadzi do ograniczenia jego kompetencji i tego, że Ḥayr ad-Dīn podejmie działania skierowane przeciwko jego władzy i doprowadzi do ingerencji Francji w krajach Maghrebu, a szczególnie w Tunezji. Dlatego nastawał na pozostanie byłego polityka u swego boku jako symbolu patriotycznego, którego usunięcie byłoby sprzeczne z jego interesem, co więcej pozwolił, by ten doradzał mu w najważniejszych sprawach w ramach specjalnej rady konsultacyjnej (*Al-Mağlis al-Ḥāṣṣ*)¹¹. W ten sposób, choć Ḥayr ad-Dīn nie piastował żadnych stanowisk państwowych, był nadal blisko polityki wewnętrznej i zagranicznej Tunezji.

Po ogłoszeniu konstytucji w 1861 r., z uwagi na duże doświadczenie Ḥayr ad-Dīna w sprawach państwa i jego umiejętności dyplomatyczne, bej wydelegował go na oficjalne misje, których celem było okazanie szacunku przywódcom państw europejskich i złożenie im podziękowań za dobre przyjęcie tunezyjskiej ustawy zasadniczej. Ḥayr ad-Dīn odwiedził wówczas państwa¹², które opisuje w „Najprostszej drodze...”. Wcześniej przebywał w dwóch z nich — Turcji i Francji.

Podczas podróży do Francji, Anglii, Niemiec, Austrii, Włoch, Holandii, Szwecji, Danii i Belgii Ḥayr ad-Dīn miał okazję wszechstronnego poznania tych krajów, przeanalizowania ich sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej, systemów politycznych, ekonomicznych i społecznych. W rezultacie powstało dzieło „*Aqwam al-masālik fi ma‘rifat aḥwāl al-mamālik*”, w którego treści wyraźnie widać zafascynowanie autora zachodnią równowagą ekonomiczną i stopniem rozwoju cywilizacyjnego, a jednocześnie zaniepokojenie sytuacją Tunezji i całego świata arabsko-muzułmańskiego, cierpiącego z powodu kryzysu finansowego i zacofania we wszystkich dziedzinach życia.

6. ḤAYR AD-DĪN JAKO WIELKI WEZYR

Po dymisji w 1877 r., kolejny rok Ḥayr ad-Dīn spędził w swoim domu w Tunezji i w podróżach po Europie, co trwało do sierpnia roku następnego, kiedy to otrzymał telegram od sułtana ‘Abd al-Ḥamīda z zaproszeniem do Stambułu, z którego skorzystał. Po uzyskaniu tytułu ministra stanu (*wazīr dawla*) brał udział w posiedzeniach rady ministrów i jej debatach. W tym samym roku zaproponowano mu objęcie ministerstwa sprawiedliwości (*wazīr al-‘adl*), a kiedy odmówił argumentując, że takie stanowisko powinno być powierzone Turkowi obeznanemu w sprawach Imperium, mianowano go przewodniczącym Komisji Gospodarczej

¹¹ Aṣ-Ṣādiq Bej zaproponował mu w 1865 r. objęcie ministerstwa wojny, ten jednak nie przyjął stanowiska.

¹² Podróże Ḥayr ad-Dīna: 1846 — Francja, 1853–1857 — Francja, 1857 — Anglia, 1859 — Turcja, 1861 — Francja, Szwecja, Prusy, Badenia, Holandia, Belgia, Dania, 1863 — Francja, Austria, Prusy, 1864 — Francja, Włochy, Prusy, Turcja, 1865 — Francja, 1867 — Francja.

i Finansowej, a po krótkim czasie, 4 grudnia 1878, wielkim wezyrem (*ṣadr a'zama*) Kalifatu Osmańskiego.

Powierzając mu ten urząd, sułtan liczył na pozyskanie w nim skutecznego współpracownika i sojusznika w kontynuowaniu *tanzīmātów*. Jednak polityka Ḥayr ad-Dīna, którą zawsze cechował wymiar reformatorski i zdecydowany brak poparcia dla korupcji, szybko trafiła na sprzeciw władcy. Po upływie ośmiu miesięcy od mianowania go wielkim wezyrem stało się jasne, że ich dążenia i pojęcie o polityce są całkowicie odmienne. Podczas gdy Ḥayr ad-Dīn pragnął unowocześnienia instytucji politycznych Imperium i rozwinięcia ich w celu konfrontacji z wyzwaniem epoki, a ściślej mówiąc z wyzwaniami ze strony Europy (co wymagało większej demokracji, podziału odpowiedzialności i podejmowania postępowych decyzji na drodze konsultacji), sułtan ograniczał jego kompetencje i ostatecznie odsunął go od władzy. Problemy, z jakimi borykał się Ḥayr ad-Dīn sprawując urząd wielkiego wezyra w Turcji, miały podobny charakter do tych, z którymi zmagał się w Tunezji: chaos finansowy, rywalizacja mocarstw zachodnich o wpływy oraz dążenie sułtana do zachowania niepodzielnej i niekontrolowanej władzy absolutnej.

28 lipca 1879 Ḥayr ad-Dīn został zdymisjonowany przez tureckiego władcę. Bezpośrednią przyczyną dymisji było poparcie Tunezyjczyka dla młodo Turków i reform mających na celu wprowadzenie systemu parlamentarnego. Ḥayr ad-Dīn został skazany na życie w całkowitej izolacji od świata, bez kontaktów z rodziną i odwiedzin przez kogokolwiek bez wcześniejszego poinformowania odpowiedniego urzędnika pałacu. Pozostał w swoim domu w Stambule aż do śmierci 30 stycznia 1890. Miał wówczas 68 lat.

7. ḤAYR AD-DĪN JAKO PUBLICYSTA

„AQWAM AL-MASĀLIK FĪ MA'RIFAT AḤWĀL AL-MAMĀLIK”

„Aqwam al-masālik fī ma'rifat aḥwāl al-mamālik” („Najprostsza droga do poznania sytuacji w królestwach”) to jedyna publikacja autorstwa Ḥayr ad-Dīna, która ukazała się za jego życia. Po raz pierwszy¹³ została wydana w Tunisie w 1868 r.¹⁴ Stanowi obszerną wykładnię myśli politycznej tunezyjskiego reformatora.

W pierwszym wydaniu dzieło liczy 464 strony. Rozpoczyna się „Prolegomenami” („Al-Muqaddima”, s. 2–89), po czym następują dwie części „Historii” („At-Tārīḥ”). Pierwsza poświęcona jest opisowi krajów europejskich (s. 90–432), natomiast druga zawiera informacje geograficzne dotyczące podziału świata (s. 433–446) oraz załącznik (s. 461–447) w postaci tabeli zestawiającej datowanie

¹³ Od tego czasu dzieło było trzykrotnie wydane w całości, w latach: 1990, 2000 i 2004, przez wydawnictwo Ministerstwa Kultury Al-Muğamma' at-Tūnusī li-l-'Ulūm wa-āl-Adāb wa-āl-Funūn „Bayt al-Ḥikma”, z analizą tekstu i komentarzem Maṣṣafa aš-Šanūfiego.

¹⁴ Rękopis znajduje się w Dār al-Kutub al-Waṭaniyya w Tunisie pod numerem 110.

poszczególnych lat w kalendarzu muzułmańskim i gregoriańskim poczynawszy od 1 roku hidżry (622 wg kalendarza gregoriańskiego) po rok 1312 (1894). Ostatni wers „*Aqwam al-masālik*” przekazuje czytelnikowi informację o dacie zakończenia dzieła (9 września 1867).

W kolejnych dwóch wydaniach dzieło składa się z trzech rozdziałów: „Prolegomena” („*Al-Muqaddima*”)¹⁵, „Historia” („*At-Tārīḥ*”)¹⁶ i „Recenzje” („*Taqārīz*”)¹⁷. Pierwszy z nich zawiera koncepcje reformatorskie autora. Poświęcony jest analizie świata arabsko-muzułmańskiego, podporządkowanego wówczas pod względem politycznym i administracyjnym Imperium Osmańskiemu, omówieniu jego problemów politycznych, ekonomicznych i społecznych, a także propozycjom ich rozwiązania, postulowanym przez Ḥayr ad-Dīna, opierającego się na swoich doświadczeniach i rozległej wiedzy zarówno o sytuacji wewnętrznej Tunezji, jak państw europejskich. „*Al-Muqaddima*” dzieli się na trzy podrozdziały: „Reformy” („*At-Tanzīmāt*”)¹⁸, „Cywilizacja Europejska” („*At-Tamaddun al-Ūrubāwī*”)¹⁹ oraz „Podsumowanie odkryć i wynalazków” („*Talḥīṣ al-muktaṣafāt wa-āl-muḥtara‘āt*”)²⁰.

Rozdział drugi, zatytułowany „Historia” („*At-Tārīḥ*”), najbardziej obszerny w dziele, składa się z dwóch tomów, z których pierwszy zawiera dwadzieścia podrozdziałów z opisami dwudziestu krajów (Imperium Osmańskie i państw europejskich), które autor odwiedził w trakcie podróży w latach 1853–1867. Charakterystyka tych krajów, obejmująca ich historię, opis władców, system polityczny i administracyjny, dziedziny gospodarki, szkolnictwo i oświatę, ma następującą kolejność: Turcja, Francja, Wielka Brytania, Austria, Rosja, Prusy, Związek Niemiecki, Włochy, Hiszpania, Szwecja i Norwegia, Holandia, Dania, Bawaria, Belgia, Portugalia, Szwajcaria, Państwo Kościelne, Wirtembergia, Badenia, Grecja. Tom drugi „Historii” obejmuje sześć podrozdziałów z opisami kontynentów: Europy, Azji, Afryki, Ameryki, Australii i Oceanii, na które składają się informacje o charakterze geograficzno-przyrodniczym.

Zamykający dzieło rozdział trzeci, opatrzony tytułem „Recenzje” („*Taqārīz*”), to zbiór pełnych pochwał i uznania recenzji pióra wybitnych osobistości reprezentujących naukowe i polityczne środowiska Tunezji.

Ḥayr ad-Dīn rozpoczął swoje dzieło przedmową²¹, w której informuje czytelnika, że „Najprostsza droga do poznania sytuacji w królestwach” zawiera kwinte-

¹⁵ Ḥayr ad-Dīn *At-Tūnusī*, *Aqwam al-masālik fī ma‘rifat al-ḥwāl al-mamālik*, Tunis 2000, s. 93–208.

¹⁶ *Ibidem*, s. 219–809.

¹⁷ *Ibidem*, s. 813–909.

¹⁸ *Ibidem*, s. 93–158.

¹⁹ *Ibidem*, s. 159–174.

²⁰ *Ibidem*, s. 175–208.

²¹ *Ibidem*, s. 93–98.

sencję jego wiedzy i *resumé* jego poglądów dotyczących narodzin i schyłku państw, przyczyn ich rozwoju i upadku. Jest rezultatem długich rozważań: „Zaprawdę, po długich rozważaniach przyczyn rozwoju społeczeństw i ich zacofania, pokolenie po pokoleniu — na podstawie dostępnych mi źródeł poruszających zagadnienia historii muzułmańskiej i europejskiej, które wyszły spod pióra twórców obu stron, z uwzględnieniem tego, jaka była i do czego doszła *umma* muzułmańska i dokąd na podstawie przewidywań wynikających z doświadczeń zaprowadzi ją to w przyszłości”²². Poprzez swoje dzieło reformator dążył do ostrzeżenia muzułmanów przed losem, jaki może ich spotkać oraz do wskazania środków wyjścia z zacofania — konieczności przejścia od Zachodu jego wiedzy przy jednoczesnym poszanowaniu litery prawa muzułmańskiego. Nie widział w tym żadnej sprzeczności, bowiem muzułmanie muszą dokonać wyboru „środków, które doprowadziły państwa europejskie do obecnej siły i władzy”, zgodnego z tekstami prawa religijnego. Warunkiem tego jest, zgodnie ze słowami Ḥayr ad-Dīna „dokonanie wyboru tego, co jest odpowiednie dla naszej sytuacji i zgodne z literą prawa muzułmańskiego”²³.

Następnie pojawiają się „Prolegomena” („Al-Muqaddima”)²⁴, obejmujące całość poglądów reformatorskich Ḥayr ad-Dīna. Jest to ważniejsza część dzieła od pozostałych, zawierających opisy państw europejskich, ich administracji i polityki, stosunków społecznych i finansowych oraz sił wojskowych²⁵, a następnie opis kontynentów, ich warunków geograficzno-przyrodniczych i najważniejszych miast²⁶.

Celem dzieła, jak mówi Ḥayr ad-Dīn, jest: „Po pierwsze: zachęcenie ludzi polityki i nauki, których cechuje uczciwość i stanowczość, aby w ramach swoich możliwości poszukiwali środków prowadzących do poprawy sytuacji wspólnoty muzułmańskiej i jej rozwoju poprzez poszerzanie zakresu wiedzy i nauki, przetarcie szlaków wiodących do rozwoju rolnictwa, handlu i pobudzenia wszystkich sektorów produkcji, a także likwidację przyczyn bezrobocia. A podstawą tego wszystkiego jest właściwie sprawowana władza, z której rodzi się bezpieczeństwo, z bezpieczeństwa rodzi się nadzieja, a z nadziei — wysoka jakość pracy, której doświadczają królestwa europejskie, co widać gołym okiem i nie ma potrzeby, by tego dowodzić. Po drugie: ostrzeganie tych muzułmanów, którzy lekceważą u innych sprawy godne pochwały, a pozostające w zgodzie z naszym prawem, ponieważ wryło się w ich umysłach przekonanie, że należy ich unikać”²⁷.

Na treść „Prolegomenów” składa się szereg postulatów Ḥayr ad-Dīna. Przede wszystkim konieczność naśladowania Zachodu, stąd poruszone zostało zagadnienie zgody na adaptację przez muzułmanów nauki i wiedzy oraz wszystkiego, co

²² Ibidem, s. 93–94.

²³ Ibidem, s. 97.

²⁴ Ibidem, s. 98–208.

²⁵ Ibidem, s. 208–747.

²⁶ Ibidem, s. 749–809.

²⁷ Ibidem, s. 98–99.

określa mianem „uczynków uważanych za dobre” (*al-af‘āl al-mustaḥsina*), pochodzących od innych, nawet, jeśli nie są muzułmanami. Autor przekonuje, że zapożyczanie od cywilizacji zachodniej nie musi być uważane za niewłaściwe, bowiem należy do kategorii *al-af‘āl al-mustaḥsina* pod warunkiem, że prowadzi do odrodzenia muzułmanów. Następnie pisze o konieczności zlikwidowania władzy absolutnej. Ḥayr ad-Dīn udowadnia, że absolutyzm polityczny prowadzi do dezintegracji państw i rujnowania społeczeństw. Reformator widzi wreszcie konieczność ustanowienia instytucji politycznych (stąd przedstawienie zachodniej koncepcji demokracji), opartych jednak na muzułmańskiej radzie konsultacyjnej. Do tego dochodzi wiele innych postulatów, poprzez które Ḥayr ad-Dīn próbował rozwiązać problemy społeczeństwa i państwa arabsko-muzułmańskiego.

Pojawienie się dzieła w roku 1867 jest niezmiernie ważnym elementem ówczesnej rzeczywistości społeczno-politycznej. Z jednej bowiem strony można spojrzeć na nie przez pryzmat Tunezji, jako na wytwór doświadczeń ważnego polityka, zebranych w kraju ogarniętym kryzysem, w którym podjęto próbę wprowadzenia systemu konstytucyjnego w 1857 r. ogłaszając „Ahd al-amān” („Układ o ochronie”), a następnie w roku 1861 poprzez proklamowanie Konstytucji, która jednak została zawieszona po wybuchu ludowego powstania ‘Alego Ibn Ġaḍāhama trzy lata później. Wszystko to sprawiło, że Ḥayr ad-Dīn zgromadził wiele ważnych przemyśleń, wskazówek i ostrzeżeń, które posłużyły mu do stworzenia teoretycznego projektu reform, a następnie ich praktycznej realizacji dzięki objęciu stanowisk państwowych: przewodniczącego Komisji Finansowej (*ra’īs li-al-Kūmisyūn al-Mālī*) w 1869 r., ministra spraw wewnętrznych, finansów i spraw zagranicznych (*wazīr mubāšir*) w 1870, wreszcie premiera (*wazīr akbar*) w 1873. Z drugiej strony można spojrzeć na „Najprostszą drogę...” przez pryzmat Imperium Osmańskiego i jego związków z Europą, więc na dzieło o znacznie szerszym znaczeniu, które pojawiło się w chyłącym się ku upadkowi państwie, pogrążonym w najgłębszym kryzysie po konflikcie Egipcjanina Muḥammada ‘Alego z Turcją i ogłoszeniu *tanzīmātów* w 1839 r., a następnie pojawienia się ruchu młodoturków w roku 1865. Łatwo odkryć, że dzieło odgrywa rolę ważnego drogowskazu na drodze historii „kwestii wschodniej”.

Reformy Ḥayr ad-Dīna skoncentrowały się na konieczności naśladowania Zachodu (*al-iqtibās min āl-Ġarb*), znajdującego się na szczycie drabiny rozwoju cywilizacyjnego, przez świat arabsko-muzułmański, który znalazł się na jej dole oraz na zagadnieniu legitymizacji tego naśladowania i potwierdzeniu go prawem muzułmańskim. Jego koncepcje zdominował problem reform wewnętrznych i ożywienia wartości muzułmańskich, takich jak konsultacja (*šūrā*), wolność (*ḥurriya*) i sprawiedliwość (*‘adl*) oraz systemu władzy, który przekształcił się w despotyczną władzę absolutną (*ḥukm muṭlaq istibdādī*), a to doprowadziło świat arabsko-muzułmański do kryzysu i upadku. Swoje postulaty kierował przede wszystkim do przywódców narodów arabsko-muzułmańskich, zwłaszcza do „ludzi religii” (*riḡāl ad-dīn*), którzy wraz z „ludźmi polityki” (*riḡāl as-siyāsa*) uczestniczyli w usta-

nawianiu władzy absolutnej, a także do Europy podważającej gotowość świata arabsko-muzułmańskiego do przeprowadzenia reform i odrodzenia. Jego dzieło miało być odpowiedzią na wątpliwości Zachodu i argumentem potwierdzającym przygotowanie i zdecydowanie Arabów na wejście na drogę postępu. Stąd troska autora o jego przekłady na język francuski i angielski²⁸.

Co ciekawe, „Prolegomena” można traktować jako samodzielne dzieło, niezależne od pozostałej części „Najprostszej drogi...”, co potwierdzają liczne przedruki w krajach arabskich i muzułmańskich, gdzie „Al-Muqaddima” ukazała się osobno i stała się inspiracją oraz przedmiotem analiz intelektualistów, uczonych i polityków. Niezwykle wysoko cenili „Prolegomena” Aṭ-Ṭaḥṭāwī i Al-Kawākibī; ten ostatni uznał nawet Ḥayr ad-Dīna za jednego z niewielu godnych uwagi współczesnych arabskich pisarzy politycznych.

INNE DZIEŁA PUBLICYSTYCZNE

Do innych dzieł publicystycznych Ḥayr ad-Dīna należy autobiografia zatytułowana „A mes enfants: memories de ma vie privée et politique” oraz esej „Mon programme”. Znalazły się one wśród prywatnych dokumentów autora „Najprostszej drogi...”, opublikowanych w latach trzydziestych XX w. w „Revue Tunisienne”²⁹ wydawanym w Tunisie przez Institut de Carthage³⁰. Według badaczy dzieła te nie wnoszą nic nowego do programu politycznego Ḥayr ad-Dīna, gdyż zawarta w nich myśl reformatorska została w pełni przedstawiona w „Aqwam al-masālik fi ma‘rifat aḥwāl al-mamālik”.

8. ZAKOŃCZENIE

Koncepcje Ḥayr ad-Dīna, zarówno o charakterze teoretycznym, ujęte w jego politycznej myśli reformatorskiej, jak praktyczne, pozostaną ważnym etapem w rozwoju myśli arabsko-muzułmańskiej w XIX w. Na pewno miał on świadomość „choroby” społeczeństw muzułmańskich, która „wymknęła się spod kontroli” na początku tego stulecia, a która polegała na zrujnowaniu jego przybranej ojczyzny w rezultacie europejskiej penetracji gospodarczej z jednej, a panującego systemu władzy z drugiej strony. Kiedy reformator odnalazł drogę prowadzącą do wyleczenia tej „choroby”, „chory człowiek” już dogorywał, a o jego losie przesą-

²⁸ Przekład francuski pt. *Réformes nécessaires aux états musulmans* ukazał się w Paryżu w 1868 r., a angielski *Necessary reforms of the musulman states. Essay which forms the first part of the political and statistical work entitled „The surest way to know the state of the nations”* w Atenach w roku 1874.

²⁹ „Revue Tunisienne” — czasopismo w języku francuskim wydawane przez Institut de Carthage w latach 1894–1948.

³⁰ Institut de Carthage — tunezyjskie towarzystwo nauki, sztuki i literatury założone w Tunisie w 1894 r.

dził kongres w Berlinie w 1878 r. W jego konsekwencji nastąpiła okupacja Tunezji. Jednak znaczenie sformułowanego przez Ḥayr ad-Dīna programu reformatorskiego i całokształtu jego myśli politycznej sprawiły, że uznano go za „ojca tunezyjskiego odrodzenia”, a „*Aqwam al-masālik fī ma‘rifat al-hwāl al-mamālik*” za jedno z najwybitniejszych dzieł dziewiętnastowiecznych dzieł arabskich w dziedzinie polityki i sztandarowe dzieło arabskiego odrodzenia.

Ḥayr ad-Dīn at-Tūnusī: The Father of the Tunisian National Rebirth

The article treats on Ḥayr ad-Dīn (Hayreddin Pasha) at Tunis (c. 1822–1890), his personality, activities and opinions. Born in Abkhazia, in 1828, Ḥayr ad-Dīn was sold into slavery in Istanbul, to appear in 1837 in Tunis. As property of the local notables, he received a thorough Islamic, general and military education, and started a brilliant martial, diplomatic and political career, during which he served as a cavalry officer and general, Minister of the Marine, Tunisian envoy to France and Turkey, President of the Grand Council (1860–1862; the Council was responsible for limiting the power of the Bey), and President of the international commission established to deal with the Tunisian foreign debt (1869–1877; the commission had far ranging powers in governing the Tunisian economy, finances and administration).

Ever since his first visit in France in 1846, Ḥayr ad-Dīn remained under the spell of the Western Civilisation, which he endeavoured to introduce in his own country, combining Western modernisation with the Islamic tradition. He did much to limit the absolute power of the Bey, transmitting the authority to the collegial Grand Council. He introduced reforms in the state administration and the judicial system, modelling them along European lines (among other he cancelled inheriting administrative posts in the provinces). In the schools, he introduced the teaching of history, mathematics, and geometry, according to a unified national programme and a standardized set of textbooks, to be executed alongside the traditional Islamic education. By establishing tax allowances he initiated rapid development of the agriculture (in particular the planting of date palms and olives). He did much to curb corruption.

In 1878 Ḥayr ad-Dīn was invited to Istanbul, where first he presided over the Economic and Financial Commission, and next became the Grand Vizier. In spite of the fact that he was relieved of these duties a year later, Ḥayr ad-Dīn remained in the Turkish capital until the end of his life, publishing his views and convictions in the work *Aqwam al-masālik fī mi‘rafat al-mamālik* (“The Shortest Path to Determine the Condition of Monarchies”). He emphasized that the achievements of the Western civilisation not only concur with the Islamic tradition, but originally (during the Middle Ages) functioned in the Muslim world, from where they were acquired by the Europeans.

Politically, Ḥayr ad-Dīn achieved only partial success. He was opposed by both conservative Muslim clergy and the social strata, which found themselves losing ground in result of his reforms. He lost his seat in the Grand Council in Tunis and was relieved of the duties of the Grand Vizier in Turkey. Nevertheless, in the Tunisian historical consciousness Ḥayr ad-Dīn remains one of the first political thinkers, who voiced the programme of catching up with Europe with respect to modern civilization.